

**UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALĂ DOCTORALĂ DE ȘTIINȚE UMANISTE
DOMENIUL: FILOLOGIE**

TEZĂ DE DOCTORAT

Îndrumător științific:

Prof. univ. dr. PETRE GHEORGHE BÂRLEA

Doctorand:

FIRDES MUSLEDIN VELI

CONSTANȚA

2018

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALĂ DOCTORALĂ DE ȘTIINȚE UMANISTE
DOMENIUL: FILOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

*„Locuțiuni verbale românești
cu
element-cheie de origine turcească”*

Îndrumător științific:

Prof. Univ. Dr. PETRE GHEORGHE BÂRLEA

Doctorand:

FIRDES MUSLEDIN VELI

CONSTANȚA

2018

CUPRINS

SIGLE ȘI ABREVIERI/9

INTRODUCERE/13

1. Motivație/13
2. Stadiul cercetărilor/14
3. Materialul de lucru/17
4. Metodele de lucru/20
5. Precizări terminologice/23

CAPITOLUL 1

COMUNITATEA ETNO-LINGVISTICĂ A TURCO-TĂTARILOR DIN DOBROGEA. ISTORIE ȘI CONTEMPORANEITATE/25

1.1. Preistoria și istoria veche a turcilor dobrogeni/25

1.1.1. Ipoteza originilor scitice/25

1.1.2. Popoare migratoare turcice – prezente în Dobrogea/28

1.1.3. Concluzii cu privire la perioada veche a istoriei comunității turco-tătare din Dobrogea/41

1.2. Oguzii și elementele turanice stabilite în Dobrogea în timpul Imperiului Otoman/44

1.2.1. Dinamica populației turco-tătare/44

1.2.2. Evoluția comunității turco-tătare din Dobrogea după 1878/45

1.3. Forme de viață socială în comunitatea turco-tătară din Dobrogea/48

1.3.1. Nucleul social-politic și economic de la Babadag/48

1.3.2. Începuturile organizării civice/49

1.3.3. Învățământul în limba maternă/51

1.3.4. Publicistica minorității turco-tătare din Dobrogea/52

1.3.5. Tradiții și obiceiuri turco-tătare din Dobrogea/55

1.4. Concluzii cu privire la istoria comunității turco-tătare din Dobrogea/58

CAPITOLUL AL 2-LEA

LOCUȚIUNILE VERBALE ÎN CONTEXTUL CONSTRUCȚIILOR LEXICO-SEMANTICE ROMÂNEȘTI/63

- 2.1. O posibilă grilă de analiză/63
- 2.2. În jurul conceptului de „frazologie”/63
 - 2.2.1. Concepte operaționale/64
 - 2.2.2. Direcții de analiză în cadrul frazeologiei/66
 - 2.2.2.1. Viziunea tradiționalistă asupra frazeologiei/67
 - 2.2.2.2. Direcții actuale în studiul frazeologiei/71
 - 2.2.3. Concluzii cu privire la direcțiile de cercetare a sintagmelor/77
- 2.3. Unitatea frazeologică – definire, tipologie/77
 - 2.3.1. Conceptul de „unitate frazeologică”/77
 - 2.3.2. Trăsături ale unității frazeologice/79
 - 2.3.2.1. ‘Polilexicalitatea’/79
 - 2.3.2.2. ‘Reproductibilitatea’/80
 - 2.3.2.3. ‘Stabilitatea’/80
 - 2.3.2.4. ‘Idiomaticitatea’/81
 - 2.3.2.5. ‘Expresivitatea’/82
 - 2.3.2.6. ‘Motivabilitatea’/83
 - 2.3.2.7. ‘Intraductibilitatea’/83
- 2.4. Clasificarea frazeologismelor/84
 - 2.4.1. Clasificarea „clasică”/84
 - 2.4.2. Clasificarea integralistă/85
- 2.5. Criterii de analiză a unităților frazeologice/85
 - 2.5.1. Criteriul semantic/86
 - 2.5.2. Criteriul structural/86
 - 2.5.3. Criteriul morfosintactic/86
 - 2.5.4. Criteriul stilistico-funcțional/87
- 2.6. Delimitări conceptuale/87
 - 2.6.1. Locuțiune vs unitate frazeologică/87
 - 2.6.2. Expresia/89
 - 2.6.3. Colocația/89
 - 2.6.4. Sintagma/90
- 2.7. Concluzii cu privire la unitățile frazeologice/90

CAPITOLUL AL 3-LEA

PERSPECTIVA ONOMASIOLOGICĂ ASUPRA LOCUȚIUNILOR VERBALE CU TERMEN-CHEIE DE ORIGINE TURCEASCĂ/92

3.1. Criteriul onomasiologic în clasificare locuțiunilor/92

3.2. Diversitatea tematică a cuvintelor-cheie/94

3.3. Grupe onomasiologice determinate de termenul-cheie/97

3.3.1. Casa și obiectele din casă/97

3.3.2. Denumiri ale unor alimente și băuturi/99

3.3.3. Termeni pentru obiecte de vestimentație/101

3.3.4. Termenii care exprimă flora și fauna/102

3.3.5. Instrumente muzicale/102

3.3.6. Jocuri de copii sau adulți/103

3.3.7. Comerț, finanțe, activități cu caracter economic/103

3.3.8. Calități și defecte umane/105

3.3.9. Denumiri pentru abstracțiuni/105

3.3.10. Concluzii la distribuția TC pe grupe onomasiologice/106

3.4. „Viața cuvintelor” din structura locuțiunilor verbale/106

3.4.1. Dezambiguizări semantice/106

3.4.1.1. Dezambiguizare contextuală/107

3.4.1.2. Contextualizarea locuțiunilor metaforice. Abstractizarea și generalizarea sensurilor/108

3.4.2. Direcții ale evoluțiilor semantice/111

3.5. Productivitatea unor TC în sistemul sintagmatic românesc/112

3.5.1. Căi ale evoluțiilor lexicosemantice/112

3.5.2. Studiu de caz: „Paraua, ocaua și safteaua”/115

3.5.2.1. Paraua/115

3.5.2.2. Ocaua/128

3.5.2.3. Safteaua/133

3.6. Concluzii cu privire la criteriul onomasiologic/137

CAPITOLUL AL 4-LEA

PARTICULARITĂȚI LEXICOGRAMATICE ALE LOCUȚIUNILOR VERBALE ROMÂNEȘTI CU ELEMENT-CHEIE DE ORIGINE TURCEASCĂ/138

4.1. Traducere, calc lingvistic, creație pe teren românesc/138

4.1.1. Posibile traduceri/138

4.1.2. Calcul lingvistic/147	
4.1.2.1. Locuțiuni actualizate în timp/149	
4.1.2.2. Locuțiuni rămase în fondul vechi al limbii române/153	
4.1.2.3. Construcțiile predicative nominale cu valoare de locuțiuni verbale/155	
4.1.3. Creații pe teren românesc/160	
4.1.3.1. Creații generate de locuțiuni intermediare în relația turco-română/161	
4.1.3.2. Creații paralele atestate în fondul balcanic/164	
4.1.3.3. Creații românești fără model detectabil/166	
4.2. Împrumutul termenilor-cheie/180	
4.2.1. Considerații generale/180	
4.2.2. Perspectiva diacronică/180	
4.2.3. Perspectiva diastratică/188	
4.2.4. Perspectiva diatopică/192	
4.3. False locuțiuni verbale/193	
4.4. Organizarea structurală a locuțiunilor/197	
4.5. Adaptarea fonomorfologică a TC la specificul limbii române/200	
4.5.1. Adaptări fonomorfologice/201	
4.5.2. Adaptări fonetice/202	
4.5.3. Modificări de accent/205	
4.6. Concluzii cu privire la particularitățile structurale ale LCT/206	
CONCLUZII/207	
BIBLIOGRAFIE/218	
INDEX/225	

TEZĂ DE DOCTORAT

„Locuțiuni verbale românești cu element-cheie de origine turcească”

REZUMAT

Coordonator științific:
Prof. univ. dr. Petre Gheorghe BÂRLEA

Doctorand:
Firdes MUSLEDIN VELI

1. Premise

Studiul de față pornește de la premisa că locuțiunile verbale românești conservă în structura lor un mic tezaur lexical de origine turcă, a cărui cunoaștere detaliată, sub aspectele lexico-gramaticale și logico-semantic ar putea modifica imaginea referitoare la ponderea elementului oriental-turcesc în structura limbii române. Suntem convinși că procentul de turcisme din limba română este ceva mai mare decât acel 5%, stabilit de autoritățile în materie și acceptat fără rezerve de generația actuală de cercetători. Această infuzie istoric determinată nu afectează cu nimic caracterul profund romanic al limbii române, așa cum nu-l afectează nici contribuțiile mult mai consistente și mai bine cunoscute de natură slavă, grecească, maghiară etc. Analiza unor structuri de tipul locuțiunilor verbale poate ilustra mecanismele interne de interferențe lingvistice dintr-o perspectivă particulară, dar foarte uzuală în practica unor limbi vii, naturale.

Pe de altă parte, am considerat că acest studiu aduce servicii și limbii mele materne, limba turcă, prin detalierea proceselor difuzării diverselor straturi de origine turcă preosmălăie și osmălăie în teritoriile din Balcani și din toată Europa.

Lucrarea noastră este una de *lingvistică diacronică românească*, dar credem că ea va servi, cel puțin în intenție, și altor domenii, precum gramatica contrastiv-tipologică, sociolingvistica, antropologia, istoria mentalităților. Toate acestea sunt posibile prin analiza unor structuri de ordin secundar: sintagmele locuționale din sistemul verbal românesc.

2. Stadiul cercetărilor

Despre locuțiuni și diverse construcții bazate pe elementul turcesc, preluate integral din turcă sau create în română, în jurul unui termen bine integrat în vocabularul românesc, s-a scris ceva mai puțin, date fiind dificultățile de analiză a acestor structuri. Exemple și explicații apar la L. Șăineanu, în mai ales în volumul al doilea al monografiei din anul 1900, apoi în *Dicționarul* (sic!) lui Scriban ș.a., cu exemple din vorbirea populară, din textele folclorice și

culte, dar studii speciale au scris doar T. Papahagi, Vl. Drimba și, dintre străini, L. Spitzer. O tratare sistematică, bazată pe atente confruntări între posibilele modele turcești și creațiile din română este realizată abia în ultimii ani, prin osârdia turcologului Emil Suci, care sintetizează în monografiile, tratatele și dicționarul său (2006, 2009, 2010, 2011) cercetările sale, desfășurate de-a lungul unei aproape jumătăți de veac.

3. *Corpusul de lucru*

Analizele noastre se întemeiază pe un corpus de aproximativ 600 de unități locuționale verbale cu element-cheie turcesc, selectate din diverse izvoare. Primele exemple de locuțiuni verbale au fost culese din graiul viu al comunității turco-tătare din Dobrogea și înregistrate într-un glosar *ad hoc*. Am confruntat aceste expresii cu *Dicționarul dialectal al Turciei* și am constatat că există mult mai multe variante turcești care nu corespund celor din limba română, pe baza unui cuvânt mai mult sau mai puțin recognoscibil în limba turcă. Am lărgit apoi progresiv aria de căutare a surselor frazeologice, investigând lucrările lexicografice de specialitate – glosare, dicționare, dar și lucrările de istorie a limbii române, de etimologie, până la monografiile consacrate unor dialecte ale limbii române sau, punctual, consacrate elementului turcesc din limba română. În unele dintre lucrările de analiză lexico-semantică și gramaticală a problematicii influențelor turco-române, precum cele datorate lui L. Șăineanu, Vl. Drimba și E. Suci, am găsit serii întregi de locuțiuni, cu departajările de rigoare privind relația dintre modelul turcesc și forma românească a respectivelor construcții, chiar dacă metalimbajul actului analitic și criteriile de clasificare (împrumut, calc lingvistic, paralelă explicabilă prin universalizările cognitiv-lingvistice, creații ale fondului balcanic, creații pe teren românesc) nu au fost sintetizate și sistematizate convingător decât în lucrările celui din urmă specialist, din seria enumerată. Am preluat, așadar, nu numai materialul lexical, ci și cadrul metodologic al analizelor, precum și unele soluții propuse pentru tipologia locuțiunilor din perspectivă etimologică, cu trimiterile de rigoare la prețioasa sursă bibliografică utilizată.

O cale fertilă de acces spre locuțiunile verbale, mai ales spre cele foarte expresive, metaforice, ascunse în fondul arhaic, popular și dialectal, uneori, alteori consemnate ca *hapax-uri*, într-o scriere literară mai mult sau mai puțin cunoscută, a fost consultarea *Dicționarului tezaur al limbii române* (DLR), pornind de la cuvântul-cheie. Încercând să aflăm cât mai multe date despre vechimea atestării lui în română, despre formele de adaptare fonomorfologică și despre circulația lui în timp și spațiu, am descoperit că locuțiunea pe care o cunoaștem nu era deloc singura construită pe baza respectivului cuvânt. Variante diverse, cu schimbarea verbului-suport, creații diferite, cu sensuri îndepărtate de la cel primar zăceau aproape neștiute în documente vechi sau de mică circulație culturală, dar consemnate, din fericire, în marele dicționar, până la data redactării „întrării” în cauză.

Oricum, chiar dacă în acest moment suntem conștienți că inventarul de locuțiuni verbale românești cu elemente-cheie de origine turcească este departe de a fi complet, considerăm că „recolta” noastră este foarte bogată. Ceea ce înseamnă că numai din această perspectivă, cu totul particulară, de detaliu lexico-gramatical și semantic, evaluarea contribuției generale a elementelor turcești la configurația etimologică și structural-semantică a limbii române trebuie reconsiderată.

Nu putem face o statistică exactă a procentului locuțiunilor verbale de acest tip în sfera generală a acestei subcategorii, căci, dacă avem termenul „mic”, fie el și aproximativ, nu îl avem pe cel „mare”, adică nu știm câte locuțiuni verbale de toate felurile ar putea exista în limba română actuală. Putem doar să presupunem că, dacă numai de acest subtip sunt atât de multe, numărul total al locuțiunilor verbale românești trebuie să fie foarte mare. În lucrarea sa de metodă a analizei gramaticale, Domnița Tomescu afirmă că locuțiunile verbale sunt „*cele mai numeroase și cele mai frecvente, reprezentând 50% din totalul seriei de locuțiuni ale limbii române, stabilit după dicționarele existente*”. În monografia Floricăi Dimitrescu, o sursă importantă folosită de noi încă de la începutul alcătuirii corpusului de față, sunt înregistrate cca. 800 de locuțiuni verbale românești. Dintre acestea, noi am selectat 125 de unități cu termen-cheie de origine turcească, ceea ce înseamnă 15% din total. Avem motive să credem că procentul este cel puțin comparabil și în condițiile actuale de evoluție a limbii române. Desigur, astăzi, mijloacele de identificare și de înregistrare a diferitelor structuri lexicale sunt mult mai eficiente. Pe de altă parte, și limba a evoluat mult, cantitativ și calitativ-structural la nivelul lexicului. Așa încât, putem presupune că numărul locuțiunilor verbale este mult mai mare decât cel inventariat în deceniul al 6-lea al secolului al XX-lea. Nu pierdem din vedere nici faptul că influența turcească a încetat să se exercite activ asupra românei încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Există, însă, factori compensatorii: a) multe cuvinte de origine turcească „romanizate” se dovedesc productive și au o mare circulație, sub diverse forme de organizare sintagmatică; b) textele scrise și mostrele de limbă vorbită sunt infinit mai bine cunoscute, prin mijlocirea tehnicilor moderne, recte, de comunicare; c) dicționarele generale, etimologice și de specialitate s-au înmulțit și conțin exemple mult mai bogate de locuțiuni decât în trecut.

Toate acestea pledează pentru o abordare deschisă și nuanțată a inventarului de locuțiuni verbale din subcategoria luată de noi în considerare.

4. Structura lucrării

În prima parte a lucrării am prezentat situația etnolingvistice a Dobrogei în diacronie și sincronie, cu privire specială asupra elementului turco-tătar, a avut rostul, în intenția noastră, de a pregăti terenul pentru înțelegerea fenomenelor lingvistice pe care le-am analizat. Este vorba despre cercetarea fondului românesc de sintagme (locuțiuni, expresii idiomatice, expresii metaforice) care conțin termeni de origine turcească.

Cercetarea noastră a avut un caracter interdisciplinar, aflându-se la confluența a două discipline fundamentale – istoria și lingvistica, predominantă în paginile de până acum fiind prima dintre ele. S-au mai adăugat, prin forța lucrurilor, elemente de geografie lingvistică, dialectologie, precum și unele elemente de antropologie și teorie a mentalităților.

Perspectiva diacronică a fost impusă de necesitatea stabilirii straturilor istorice care au contribuit la configurarea etniei și a limbii turco-tătare din Dobrogea. Am avut în vedere două repere în etapizarea contribuțiilor etnolingvistice la formarea istorică a comunității turco-tătare din Dobrogea actuală: 1. Dominația marilor civilizații care au favorizat contactele etnice și lingvistice între popoare - fenomen reverberat până la Gurile Dunării. 2. Valurile de populații care au locuit sau au colonizat succesiv Dobrogea și care coincid, în mare, cu acela al întregii etnii.

Perspectiva diacronică ne-a condus la concluzia că Dobrogea a fost un creuzet în care s-au decantat esențele unor etnii și limbi de mare strălucire în epocile istorice vechi. Indiferent de contribuțiile care au fost asimilate, comunitatea turcă și-a păstrat și și-a întărit coeziunea etnică și lingvistică. Desigur, în interiorul ei, se recunosc subdiviziuni, graiuri, familii diferite, dar diferențele sunt observabile numai în interiorul mării familii ale turco-tătarilor dobrogeni.

În capitolul al 2-lea ne-am axat asupra problematicei pe care o prezintă vastul domeniu al frazeologiei, în privința metodelor și a criteriilor de analiză, respectiv a obiectului de studiu și a delimitării cadrului conceptual. Am avut în vedere trecerea în revistă a unor aspecte generale ale disciplinei, și anume: evidențierea direcțiilor de analiză postulate de Charles Bally, Eugeniu Coșeriu sau George Lakoff și Michael Johnson: modelul din perspectivă integralistă, cunoscut ca *discurs repetat*, și modelul *metaforei cognitive*, cf. *teoria cognitivă a metaforei*. Considerăm că cele două direcții oferă posibilitatea unei cercetări ample, interdisciplinare, din perspectivă lingvistică și etnolingvistică, marcând relația dintre lexic și cultură: lexicul este o reprezentare primară a culturii.

Această interdependență este probată de constituirea numeroaselor unități frazeologice care descriu perfect ceea ce lingviștii numesc *universaliile gândirii* și *universaliile limbii*.

De asemenea, actualitatea cercetărilor aduc în prim plan diverse modalități de analiză a faptelor de limbă din domeniul frazeologiei. Astfel, demersul nostru a vizat o delimitare a conceptelor operaționale de *unitate frazeologică*, *locuțiune*, *expresie*, *sintagmă*, *colocație*, având în vedere o grilă de analiză constituită din valorificarea metodelor descriptive și structurale, respectiv criteriile semantic, morfologic, stilistico-funcțional.

În capitolul al 3-lea am încercat să expunem locuțiunile verbale românești construite în jurul unui termen-cheie de origine turcească din sfera semantică a mai multor domenii de activitate care reiau adesea tipare uzuale din limba turcă, dar își dezvoltă și bogate serii lexico-semantice pe teren propriu.

Cele mai multe asemenea construcții domină sfârșitul de secole XVII (numai puținătatea documentelor scrise ne împiedică să stabilim circulația mai intensă într-o perioadă mai veche), apoi tot secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, precum și prima jumătate a secolului al XX-lea, în pofida modernizării, respectiv occidentalizării limbii române – literare și uzuale.

Desigur, folosirea acestor termeni în sintagme, locuțiuni, structuri metaforice etc. le-a prelungit supraviețuirea mult timp după ce înseși conceptele pe care le denumeau (unități de măsură, monede, formule de tranzacționare comercială) au ieșit din uzul comunității vorbitorilor de limbă română.

În capitolul al 4-lea am încercat să expunem particularități lexicogramaticale ale locuțiunilor verbale românești cu element-cheie de origine turcească. Deosebirile de sistem ale celor două limbi nu sunt deloc puține, chiar dacă reducem analiza la dimensiunile unui enunț (când verbul este pus la un mod personal) sau ale unei sintagme dezvoltate (când verbul-vehicul este utilizat la modul infinitiv), cum am procedat în lucrarea de față. Este vorba despre aspecte lexico-semantice (forme compuse sau derivate față de lexeme simple), dar mai ales despre aspecte morfologice, mai precis, de natură a categoriilor gramaticale: diateze diferite, moduri și timpuri, nuanțe ale durativului și frecventativului; verb cu morfem funcțional atașat postpus, nume cu articol sau alt determinant inclus etc., față de flexiunea analitică, cu prepoziții, care dublează morfemul cazual sau/și de gen, de număr etc.

Cele mai multe locuțiuni verbale din categoriile studiate de noi au fost create în epocile vechi ale limbii române și au circulat în acele epoci, unele cu o prelungire până la jumătatea secolului al XIX-lea, cum am arătat, altele – până la jumătatea secolului al XX-lea (după Al Doilea Război Mondial). Astăzi, peste jumătate din inventarul care alcătuiește corpul nostru de exemple a devenit opac pentru utilizatorii limbii române. Nici măcar în operele literare cu tematică istorică nu se mai folosesc, pentru crearea „culorii locale”, expresii de tipul *a da carar* „a da o rezoluție”; *a sta divan* „a fi respectuos”; *a pune nartul* „a fixa prețul”; *a mânca o săfârdea* „a lua bătaie”; *a-i veni zămanul* „a prinde o ocazie bună”; *a face cabul* „a accepta” ș.a.m.d.

Totuși, cealaltă parte, calculată de noi la cca. 40% din total, sunt locuțiuni curente în româna actuală. Pentru explicarea supraviețuirii lor în timp s-ar putea invoca mai multe rațiuni. Cea dintâi ar fi de ordin extralingvistic, combinată cu una de ordin lingvistic, dar extragramatical. Este vorba despre faptul că respectivele locuțiuni redau fapte de viață reală, judecăți de valoare și atitudini mereu actuale, cum ar fi relațiile sociale, schimburile comerciale și viață economică, în general, apoi calitățile și defectele umane etc. În al doilea rând, pregnanța plastică, conotativă pe care o redau respectivele locuțiuni, în forme simple, cu o gramatică elementară, practic, un simplu grup verbal (verb-predicat + complement), într-o imagistică pe cât de transparentă, pe atât de grăitoare, a contribuit la supraviețuirea lor.

Când TC și-a găsit îmbunătățiri și „oportunități” diverse, atunci și locuțiunea respectivă a devenit productivă. Termenul central, verbul-vehicul și întreaga expresie s-au reinventat formal și semantic, dezvoltând nu numai variante locuționale verbale, ci și locuțiuni substantivale, adjectivale sau adverbiale, care gravitează în jurul celor primare, precum și utilizări nominale (atribute-epitet), forme derivate și compuse etc., cf. exemplele referitoare la cuvinte ca *belea*, *maidan*, *para* ș.a.

5. Concluzii

La finalul acestor modeste considerații, am spune că analiza unor simple sintagme, cum sunt locuțiunile verbale, dezvăluie nu numai o lungă istorie a limbii române, ci și un întreg univers al trăirilor comunităților umane de pe teritoriile locuite astăzi de vorbitorii acestei limbi și de naționalitățile minoritare.